

KP 7 Hoone (vana kaupluse) kagukülg

Vana kaupluse juures kohtume “Teejuhi” jutu viimase peniga.

Jaan Lattik: Kaupmehel um küll üts suur üüpini, aga tuu ei puutu päiva kidägi, maka poodi lävel nigu vorst, ku jalagõ tuukad, sis üriises ja lätt umma tiid ... (“Teejuht”)

Vanal ajal olid sotsiaalmeedia asemel kirikud ja kirikute lähedal asuvad kõrtsid koos kauplusega. Kauplusest osteti vajalikku talukraami, kõrtsis vahetati uudiseid, tehti sulasekaupa ja peeti vajalikud tähistamised.

Jaan Lattik: “Vidrik, sa mine keriku kõrtsi manu, tuu säält 3 naala tsukõrd, esäle tubakut ja viil muud kah, mis ma sul käse. Kutsu Jaan ja üten, tiä avitõs sul asju kanda ja katõkõsi om krebm kävva.” Ema sidus raha räti otsa sisse. “Viis kopikut jääs üle, tuu iist osta endäle saia, anna sa poiss Jaanile kah.” (“Joodikud”)

Tookord lõppes saiaraha ebasihipärane kasutamine poistele kurvalt. Hoopis paremini lõppes üks kohaliku tähtsusega “parlamendivalimiste” tähistamine Karula kõrtsis.

Jaan Lattik: Toda kohtunike vailmise akti ma hästi ei mäleta. Seda ma tean, et mu isa oli rahul. Temast sai peakohtumees. Kas kaks või kolm korda valiti tauuesti. Pärast oli ta kolm korda järgemööda vallavanem. Rahvas rääkis, et olevat iga korda maata meeste toetusel läbi läinud. Seekord rääkis rahvas tõtt, sellepärast, et mu isa ei kuulunud oma seisuse poolest vanade pärisperemeeste eliiti. Meie suguvõsa tõusis sulasepõlvest ülespoole, mõisa renditallu või karjamõisa, nagu seda ka kutsuti, rentniku kohale ja sealt edasi päristalu omanikuks.

Tollest valimisparlamendist ma mäletan küllalt selgesti lõpuosa. See toimus Karula kiriku kõrtsis. Ega siis niisuguse erakordse ja ülitähtsa sündmuse järele lähe keegi otseteed koju. Igal suuremal ettevõttel ja asjaajamisel on oma järellainetus olemas, et kuidas see kõik oli. Kes teeb liigud ja kes seda mitte ei tee. See igivana hallipäine komme püsib tänapäevani. Vormid ja viisid, kuidas sihukest kokkutulekut pärast sündmust meelde tuletatakse, on erinevad ja muutlikud.

Karula mehed õiendasid oma õlled ja valged sordid püstijala leti ees. Seal käis ka meeste jutt ringi, nii kuis see pea, suu ja kogu vaimse olemisega kokkukõlas püsis. Mõni asjamees leti juures läks kõrtsialusele hobust vaatama, ütles möödaminnes ka mulle mõne lause - “sa olõt siss tu pääkohtumehe Jaanist poig”. (“Minu album”)

KP 37 Vana surnuaia värv

1812.a. õnnistati uus surnuaed, mis asub teisel pool Valga maanteed. Maantee ja Laatre – ligaste tee äärde jääval surnuaial ol algusest peale korralik piirdeaed ja Laatre tee ääres esinduslik värv. Surnuaia põhjapiiride taha on 1822.a. maetud ühishauda 32 inimest, keda oli 1821.a. lõpul hammustanud Karulast läbitormanud marutõbine hunt ja kes suleti taudi hirmus külma kirikumõisa rehte, lastes neil koledates piinades surra.

Kahekümnenda sajandi alguseks oli aga ka see kalmistu täis maetud ja oli vaja rajada jälle uus kalmistu.

Selleks eraldati 1904.a. kirikumõisa põllust 4 vakamaa suurune piklik maatükk Lüllemäe järsul põhjanõlval

Endisest uuest surnuaiast sai vana surnuaed.

Nõukogude ajal maeti vanale surnuaiale ainult harva, kui just kellelgi oli veel tühjade matusekohtadega plats.

Teiste hulgas on vanale surnuaiale maetud:

Moorits Ellram (1854-1918) – Karula kauaaegne metsahärra
Emille Kotilõim (Lattik) 1885-1943 - eluaegne Karula koolide õpetaja

Karl Stimm (1828-1895) – legendaarne köster ja kihelkonna koolmeister

Jaan Lattik: Äsja ma käisin jälle Karulas. Matsin oma sõsara mulla alla magama. Ta oli elukutselt kooliõpetaja. Mees oli raudteelane ja küüditati. See andiski mu õele surmalöögi. Saatajad ja sõbrad laulsid talle mulda järele ilusaid laule ja viise, kõnelesid südamlikke sõnu. Kool on see, mis murdele haiget teeb. Minu ema peatas mind kohe jalapealt, kui ma vahel jutu sisse mõne Tallinna murdest sõna lasksin kukkuda, et „kas sinu tuu jaus kuuli saadõtõs, et sa uma keele är tsurgid ja inämb ei mõista inemise muudu kõnõldõ“.

Tõepoolest, noored ei oska enam puhtalt kõneleda toda südamlikku keelt, millest said aru isegi Karula metsad, mäed, lorud ja järved ja mida mõistsid pääasukesed ning lõokesed, kui nad vadistasid kodus laudaraästa all ja põllul või tegid oma laulu ülal peakohal.

Susi, põtr, repän ja teisedki metsloomad koos haldjate, pikapäkameeste ja näkineitsitega oleksid õppinud kõige meelsamini ja kergemini ära vaid Karula murde, kui neid oleks kooli saadetud. Aga ilma koolitagi võivad mõned linnud ja loomad ajada üsna mõistlikku juttu. Nii näiteks hüüab üts: „Üüt, üüt, ütül ütese poiga, kanal kats loksukõist.“ Ja kui meie karjaga hommikul vara metsa läksime, vadista, laulis ja kilkas meile vastu terve laululindude kvartett või koor, et „tulõ mõtsa, saad tappa, saad kolki, tsirr“. Oleks tulisel kahju, kui murre kaob. Ei leia siis ka lapsed, linnud, loomad, puud ja veed enam nii kergesti ühist sidet ja ühiseid väljavaateid tulevikku. Minule aga on mu koduvald ja kihelkond ikka muinasjutumaa, kus mind teed ja teerjad, talud ja talude põllud, metsad ja järved ning vanad inimesed ja väikesed lapsedki tervitavad ja ajavad eemaltki hääletut juttu, ilma et mind ennast seal oleks või ma seal käiks: siin on Karula, et tule vahel ja külasta meid. („Meie vanad“)

Emilie Kotilõim (Lattiku) ja Karl Simmi hauad on kaardil punase ristiga.

Emilie Kotilõim (Lattiku) ja Karl Simmi hauad on kaardil punase ristiga.

KP 39 Purskkaev Lüllemäe meierei õunaaias, loodekülg

Karula Piimaühisuse meierei tegutses alevi keskel juba 1912. aastast. 1939. aastal oli selles 101 liiget. Ühistu toodetud Karula või ja kohupiim olid tuntud oma kõrge kvaliteedi poolest.

Meierei uut hoonet hakati ehitama juba esimese iseolemise aja lõpus, jätkati saksa okupatsiooni ajal ja valmis 1948. aastal. Nüüd juba nõukogude ajal ja tingimustes.

Kui kolhooside ja sovhooside loomine viis Karula põllumajanduse raskele allakäigule, siis võitööstus suutis hoida sõjaeelset kõrget taset likvideerimiseni.

Peale piimatsehhi likvideerimist jätkus piima kokkuost. Kohalik rahvas tõi oma individuaallemma piima ikka siia. Ka Gorbatšovi toitlustusprogrammi täitmiseks.

Igasuguseid aegu oleme üle elanud...

Aga siit on pärit ka üks Karula edukaimaid tippsportlasi – meier Johannes Annamaa poeg Koit Annamaa.

Helmut Hallema: Meier Johannes Annamaa pojana elas siin käesoleva sajandi kolmekümnendatel hilisem mitmekordne Eesti meister (1934-1940) ja mitmete Eesti rekordite omanik vasara- ja raskusheites (12,5 kg) **Koit Annamaa**. Alustanud sportimist 1928. aastast Valgas (omal käel tegi ta sporti juba Lüllemäelgi enne Valga poeglastegümnaasiumi õppima asumist), siirdus ta hiljem (1933. aastast) Tallinna sportlaste hulka. Oma parimate tulemustega, nagu Eesti rekord 1935. aastast vasaraheites (53.07) jt. kuulus ta maailma tugevamate vasaraheitjate kilda. Kümneid kordi kaitses ta Eesti spordiau mitmetel maavõistlustel ja võttis osa Berliini olümpiamängudest 1936. a., tulles maailma parimate hulgas vasaraheites kaheksandale kohale, mis oli Eesti kergejõustiklaste parim tulemus neil olümpiamängudel („*Karula looduse õpperajad*“ 1975).

Oma tulemustega oleks Koit Annamaal asja ka tänastele Eesti meistrivõistlustele.

*Karula tippsportlaste nimistus peaks Koit Annamaast järgmine olema Lüllemäe kooli vilistlane **Sixten Sild**. Sixten sai oma esimese orienteerumissuunnustuse Lüllemäel, parim tulemus MM „prunks“ 1991, NSVL-i meister, 34-kordne Eesti meister, aktiivne tänase Eesti orienteerumiselu edendaja*

Teel järgmisesse kontrollpunkti möödume sellistest tänase kohaliku elu väga olulistest objektidest nagu külakiik, kultuurimaja (juba aastast 1927 Karula kultuurielu keskus), kõrts, pood, vallamaja. Jätaks nende külastamised järgmiseks korra. Nad on praegu selleks veel liiga kõbusad, et pärandkultuuri valdkonda arvata.

KP 40 Kaevu (Karula Naisseltsi maja õuel) edelakülg

Siin õuel ei saa läbi ega ümber Jaan Kompusest

Selle maja ja õue pärandas tänasele Karula vallale tänase naisseltsi tegemisteks enne sõda Karula kultuuri- ja seltskonnaelu hingeks olnud Jaan Kompuse poeg Ülo.

Kes oli Jaan Kompus?

Jaan Kompus sündis Rõngus Juhan ja Kadri (Katariina) Kompuse kolmanda lapsena üheksast. Jaan kolis koos vanematega 1890-ndate lõpus Arulasse Madsa Peebu tallu, perekond Sannamehele naabriks.

1918. aastal asus elama oma abikaasaga Karula Lüllemäele.

Oli Lüllemäe apteegi osanik ja samas praktikant, hiljem kaupmees ja majaomanik.

Võttis juhtivalt osa Karula seltskondlikust elust, eriti lavakunsti arendajana. Alates Karulasse asumisest osales kõigis kohalikes seltsides näitejuhina, näitlejana, dekoraatorina ja lavakunstiliste ürituste organiseerijana, selle juures olles alati ise esinenud kandvaisis – kokku enam kui 100 näidendis.

Jaan Kompus põgenes perega enamlaste eest Saksamaale Münchenisse. Münchenisse jäi ta perega oma elu lõpuni Kompuse või Naisseltsi majaga jagab õue endine apteek. Selle hoone ehitas omal kulul Valga apteeker Alfred Rücker. Apteek avati 2. jaanuaril 1890.

Pikki aastaid töötas siin läti rahvusest proviisor Alexander Brasche, kes paistis Karula seltsielus silma mitmekülgseusega, kuuludes Karula Põllumeeste Seltsi juhatusse ning edendades Lüllemäel pasunakoori ja näitemängu tegevust. On säilinud Pritz Lattiku mälestus apteeker Braschest, kes meelitas pasunakoori pärast proovi õllekorviga oma majja lustiks mängima, sest „ega vaesus ei tohi elu segada“.

Jaan Lattik: Karula rahvale tegi kõik salvid, tilgad ja muud vajalikud asjad apteeker Bresche. Elas meie vallas hulk aastaid ja astus rahvale nii lähistikku ja ligistikku, et kui ei oleks keelemurre teda ära andnud, võinuks teda pidada eestlaseks. Oli rahvuse ja vere poolest lätlane. Alati elav, liikuv, vastutulelik ja lahke. Apteekri eesti keel oli võrratult kena. Eriti kui ta ägestus või mõne naeru ja rõõmu pärast hoogu sattus, siis tulid kõik eesti keele vormid tema enda grammatika alusel suust välja, nagu oleks neid sealt korgipüssiga lastud. Ei olnud tohter kodus, andis apteeker ise teatavad tilgad haigele, et võta ja küll näed, et oled varsti terve. („Talupoja laul“)

Kohe peale apteegi avamist hakkas samas majas teatud päevadel arst haigeid vastu võtma Esimese eestlasest arsti sai Karula 1897. aastal, mil siin hakkas tööle Johann Müllerson, kes on tõenäoliselt legendaarseim Karulas tegutsenud arst. Tema kohta liikus rahvasuus hulk lõbusaid lugusid ja anekdoote, millest ei puudunud nalja taha peidetud tunnustus.

Erilise lugupidamise võitis doktor Müllerson Karula paruni Heinrich von Grote perekonnas, sest tema antud nõuanded aitasid paruni haiglast abikaasat märgatavalt rohkem kui saksa arstide ettekirjutused. Seetõttu tekkis parunil eesti arstiga nii soe sõprus, et kui Johann Müllerson 1903.a. Valka tööle siirdus, aitas parun tal linnas Karula mõisa kivilöövis põletatud punastest tellistest ja mõisa metsa puidust uhke maja ehitada.

Jaan Lattik: Kui aeg läks juba edaspidiseks ja hakkas tulema universiteedist ka eesti soost tohtreid rohkemal arvul, siis ilmus ka Karulasse, kiriku juurde, tohter. Ja kohe eestlane. Üks esimesi oligi Johann Müllerson, pärastine kangelt ja kaugelt otsitud Valga tohter. Sangaste kihelkonnast ja Restu vallast pärit. Kes siis teda ei tundnud! Ta käsi käis Karulas hästi. Ei olnud tal rahvast ega leivast puudus. Nagu juba eespool tähendatud, läks tohter Müllerson Karulast ära Valka elama. Tõusis seal peagi oma tegude ja ka kuulsuse poolest kõvasti küllalt kõrgele. Temast sai Valgas suure kivimaja omanik ja ka

pritsimeeste pealik. Nägin teda ise mundris, rind üleni täis tärne, suuremaid ja vähemaid. Üks tema avalikest kõnedest meeldis mulle nii väga, et ma ei raatsi seda raamatust välja jätta. Oli kas pritsimeeste maja pühitsemine või üks samba-avamine – selle kotsilt on mul veidi segane. Igal juhul suur paraad ja palju rahvast koos. Tohter astus kõnetooli hiilgavas vormis ja lausus: „Austatud koosolijad ja pidulised. Tervitan teid, kes te nii rohkel arvul olete siia kokku tulnud meie tähtsale pidupäevale. Nagu ise näete – töö om tettu, vaiv om nattu. Mis muud kui hurraaah!“ Selle jutu järele astus kõnetoolilt alla. Kas võib veel olla sõbralikumat kõnet! („Talupoja laul“)
Tohter Müllersoni kohtame ka Karula mehe Valev Uibopuu romaanis „Keegi ei kuule meid“

KP 42 Antsiborenko kivi kagukül

Helmut Hallemaa: I löögiarmee ja 54. armee võitlejad töid 1944. a. augusti lõpul Lüllemäe ja selle ümbruse rahvale taas vabaduse. Asula keskel noorte puude all on nõukogude sõjameeste vennaskalm, kus Lüllemäe vabastamisel langenud võitlejate mälestuseks on avatud mälestuskivi. Hauda hooldavad Lüllemäe 8-kl. Kooli pioneerid.

19. augustil moodustati lahingu eel 54. armee 198. laskurdiviisi 506. laskurpolgu julgetest noortest luuregrupp ülesandega taastada ühendus võitlevate väeosade vahel. Selle koosseisu valiti ka alati taibukas ja kartmatu **Pavel Antsiborenko**. Täitnud edukalt ülesande, tuli laskurgrupil tagasiteel oma väeossa vastu võtta ebavõrdne lahing fashistide luuresalgaga. Selles lahingus paistis erakordse vaprusena silma Pavel Antsiborenko. Ta hävitas kaheksa vaenlase sõdurit, tõmbas vaenlase tähelepanu endale ja võimaldas teistel piiramisrõngast välja murda. Üksi jätkas ta võitlust viimase padrunini, seejärel laskis ta granaadiga enese koos parajasse kaugusse lähenenud vaenlastega õhku. 18-aastase noorukina (sündinud 23. detsembril 1925. aastal Ukrainas Poltaava oblastis) langenud kangelane maeti Metsvoja krundile. Nõukogude Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadusega 24. märtsist 1945.a anti reamees Pavel Antsiborenkole selle kangelasteo eest posthuumselt Nõukogude Liidu kangelase aunimetus koos Lenini ordeni ja “Kuldtähe” medaliga. 1967. a. 16. septembril avati Lüllemäe vennaskalmistul Nõukogude Liidu kangelase auks mälestusmärk („Karula looduse õpperajad“ 1975).

Ka see on meie ajalugu.

Koosats Toivo Kotov, 2012-2018

Lüllemäe keskuse erirada